

Katarzyna Ćwirynkało

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Kobiecość z perspektywy kobiet z niepełnosprawnością intelektualną – raport z badań fokusowych

Choć rośnie zainteresowanie kwestiami płci w studiach nad niepełnosprawnością, wciąż niewiele jest badań dotyczących kobiecości bądź męskości w kontekście niepełnosprawności intelektualnej. Przedmiotem analiz w prezentowanych badaniach jest percepcja kobiecości przedstawiana przez kobiety z niepełnosprawnością intelektualną włączone w ruch self-adwokatury. Badania zostały przeprowadzone w trzech miastach w północno-wschodniej Polsce i wzięły w nich udział trzy grupy kobiet od 6 do 9 osób (w sumie 21 kobiet w wieku 21–60 lat). Zastosowaną metodą gromadzenia danych był wywiad fokusowy. Główne problemy badawcze brzmiały: 1) jak kobiety z niepełnosprawnością intelektualną postrzegają swoją kobiecość? 2) w jakich kontekstach rozpatrują własne bycie kobietą? Wyniki badań pokazują istnienie u badanych identyfikacji z własną płcią oraz dostrzeganie różnorodnych aspektów związanych zarówno ze sferą fizyczną, jak i społeczną bycia kobietą. Kobiecość rozpatrywana jest w kontekście wypełnianych ról społecznych, cech (zewnętrznych i wewnętrznych) oraz zestawiana z męskością, jako drugim biegunem płciowości. Postrzeganie kobiecości jest wyraźnie inspirowane doświadczeniami własnymi oraz wzorcami występującymi w najbliższym otoczeniu. Wyniki wskazujące na dużą świadomość badanych kobiet z niepełnosprawnością intelektualną można tłumaczyć przynależnością do grupy self-adwokatów, w której samoświadomość uczestniczek jest intencjonalnie rozbudowywana.

Słowa kluczowe: kobiecość, kobiety, niepełnosprawność intelektualna, self-adwokaci

Femininity as defined by females with intellectual disability – a focus group research report

Although there is a growing interest in the issues of gender in disability studies, there has been little research on femininity or masculinity in the context of intellectual disability. The paper focuses on the perception of femininity presented by female self-advocates with intellectual disabilities. The research was conducted in three towns in north-eastern Poland with three focus groups of females who took part in focus interviews (a total amount of participants – 21 women aged of 21–60). The main research question was: how do females with intellectual disabilities conceptualize femininity? In which contexts do they consider their own femininity? The findings show that the participants identify themselves with their gender and acknowledge various aspects of femininity connected both with the physical and social sphere. Femininity was perceived in the context of fulfilling social roles, traits (appearance and personality) and compared with masculinity. The perception of femininity by the participants was evidently inspired by their own experiences and patterns occurring in their surroundings. The results, which showed a high level of gender

identity of female participants with intellectual disabilities, could be explained by belonging to the groups of self-advocates in which the participants' self-awareness is intentionally developed.

Keywords: femininity, women, intellectual disability, self-advocates

Wprowadzenie

W kontekście budowania tożsamości psychicznej oraz wobec różnych zadań rozwojowych okresu dorosłości stawianych przed kobietami z niepełnosprawnością intelektualną, za ważne uznać można znaczenia nadawane własnej kobiecości przez te osoby. W dotychczasowej literaturze poświęconej studiom nad niepełnosprawnością społeczna konstrukcja płci jest tematem stosunkowo rzadko poruszonym [Hoppe, Walczak, Trzcńska 2015]. Częściej prace naukowe dotyczą – bardziej ogólnie – osób z określonym rodzajem niepełnosprawności, bez akcentowania specyfiki sytuacji kobiet bądź mężczyzn. Co więcej, jeśli publikowane badania odnoszą się do kobiet lub mężczyzn z niepełnosprawnością (również intelektualną), ich uczestnikami niejednokrotnie są nie same kobiety/mężczyźni z niepełnosprawnością (perspektywa emiczna/*emic*), a profesjonaliści bądź rodzice z nimi związani (perspektywa etyczna/*etic*). Polskie badania obejmujące kobiety z niepełnosprawnością intelektualną odnoszą się do różnych wątków. Poruszane są takie zagadnienia, jak: tożsamość kobiet [Kumaniecka-Wiśniewska 2006], bycie w związku partnerskim/mażeńskim z mężczyzną [np. Grütz 2007; Nowak-Lipińska 2003; Zawislak 2000], przeżywanie ciąży macierzyństwa [np. Kroese i in. 1999; Mayes i in. 2006; Bartnikowska, Ćwirynkało, Chyła 2014; Bartnikowska, Chyła Ćwirynkało 2013], jak również stosunek do własnej kobiecości w kontekście doświadczanych ograniczeń [np. Chodkowska 1993; Nowak-Lipińska 2005], rola płci w funkcjonowaniu seksualnym kobiet z niepełnosprawnością [np. Kirenko 2015]. Eksplorowane wątki wskazują nie tylko na rosnące zainteresowanie kwestią dorosłości i płciowości kobiet z niepełnosprawnością intelektualną, ale i, z uwagi na fakt, że coraz częściej wchodzi one w rolę kiedyś rezerwowane dla osób sprawnych (np. żony/partnerki/matki), wskazują na potrzeby poznania znaczeń, jakie nadają kobiecości same kobiety z daną niepełnosprawnością.

1. Metoda

Przedmiotem analiz w prezentowanych badaniach była percepcja kobiecości przedstawiana przez kobiety z niepełnosprawnością intelektualną włączone w ruch self-adwokatury. Główne problemy badawcze brzmiały: 1) jak kobiety z niepełnosprawnością intelektualną postrzegają swoją kobiecość? 2) w jakich

kontekstach rozpatrują własne bycie kobietą? Aby uzyskać możliwie szeroki obraz odpowiedzi na postawione pytania, wybrano interpretacyjny paradygmat badawczy [Husserl 1989] i zastosowano fenomenografię [Paulston 1993], w której akcent położony jest na perspektywę drugorzędową i różne sposoby, na jakie osoby doświadczają tego samego zjawiska (tj. w przypadku tych badań – kobiecości) [Assaroudi, Heydari 2016].

W badaniach przyjęto model emiczny, który oznacza badanie danej grupy (w tym przypadku kobiet z niepełnosprawnością intelektualną, będących self-adwokatami) od strony jej członków, nie zaś z pozycji zewnętrznego obserwatora [Barnard, Spencer 1996]. Takie podejście pozwala badaczom na głębsze zrozumienie zjawisk dotyczących grupy.

Zastosowaną metodą gromadzenia danych był wywiad fokusowy [Morgan 1998], który pozwala na głębsze poznanie i zrozumienie przedmiotu badań i wyjście poza zwykły opis [Barbour 2011]. Ogólnie, w badaniach wzięły udział 3 grupy kobiet z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub lekkim liczące od 6 do 9 osób. W sumie uczestniczkami było 21 kobiet w wieku 21–60 lat. Przyjęto następujące kryteria doboru grupy:

- bycie osobą dorosłą płci żeńskiej,
- posiadanie aktualnego orzeczenia stwierdzającego niepełnosprawność intelektualną w stopniu lekkim, umiarkowanym lub znacznym,
- przynależność do grupy self-adwokatów w jednym z trzech miast województwa warmińsko-mazurskiego,
- wyrażenie pisemnej (a w przypadku osób niepiśmiennych – ustnej) zgody na udział w badaniach, nagrywanie i wykorzystanie wypowiedzi do naukowych celów badań – schemat zgody według Rapleya [2010].

Badania zostały przeprowadzone w trzech miastach w północno-wschodniej Polsce.

W procesie analizy zastosowano kodowanie i kategoryzację według Flicka [2010] i Gibbsa [2011].

2. Wyniki

Badane kobiety na początku wywiadu były pytane o to, kim są, co miało pozwolić na określenie ich tożsamości. Odpowiedzi ujawniły, że postrzegają siebie m.in. poprzez przynależność do grupy w ramach warsztatów terapii zajęciowej, bycia self-adwokatami (warto podkreślić, że używały formy męskiej, podczas gdy w języku polskim w wielu podobnych przypadkach używa się formy żeńskiej, np. nauczyciel – nauczycielka), wskazywały również, że są kobietami. Kobiecość pojawiła się więc już na początku rozmowy. Oto przykładowe wypowiedzi:

„My o sobie myślimy, że poza tym, że jesteśmy tu uczestniczkami [Warsztatów Terapii Zajęciowej – przyp. aut.], to jesteśmy też kobietami” (Ewelina 27)

„Kobietami i self-adwokatami” (Marta 27, Anna 49, Aneta 24, Justyna 28)

Uczestniczki wywiadów w swoich wypowiedziach opisywały też **drogę do kobiecości** – jest nią dojrzewanie do bycia kobietą. Z jednej strony pojawia się założenie, że „kobietą” (czy też osobą płci żeńskiej) jest dziecko właściwie od samego urodzenia („Kobietami jesteśmy od urodzenia” – Ewelina 27), ale też ważny jest proces dochodzenia do dojrzałej kobiecości. Badane spostrzegają różnicę między dziewczyną i kobietą poprzez wyróżnienie kilku charakterystycznych elementów:

- etap edukacyjny („dziewczyny to do szkoły chodzą” – Marta 27);
- zmiany fizyczne („dziewczyna nie ma piersi, a kobieta ma piersi” – Anna 49);
- działanie fizjologii organizmu („źle się czują potem [...] przy okresie” – Anna 49, „kiedy dostaje miesiączkę” – Agata 50, „nie tylko budowa [ciała], ale też hormonalnie” – Ewelina 27);
- zachowanie („zmienia się też to jak myślą, jak mówią. Jest inne postrzeżenie w oczach” – Marta 27);
- prawne wejście w dorosłość związane z osiągnięciem określonego wieku metrykalnego („w jakim wieku zaczyna dojrzewać [...] 17–18 lat [...] Odpowiedzialność za siebie [...] Wtedy wchodzi się w dorosłość tą prawną” – Ewelina 27);
- poziom rozwoju moralnego („odpowiedzialność i dojrzały charakter” – Ewelina 27).

Można powiedzieć, że badane kobiety postrzegają pewne elementy kobiecości, jako osobiste atrybuty oraz atrybuty wynikające z życia w danym społeczeństwie:

- 1) elementy kobiecości tkwiące w niej samej:
 - pojawiające się niezależnie od woli zmiany w fizycznej budowie ciała i zmiany fizjologiczne,
 - pewne cechy kobiecości, na które kobieta ma osobisty wpływ, a które można zaobserwować w jej zachowaniu (np. umiejętność naśladowania innych dorosłych);
- 2) elementy kobiecości związane z kontekstem społecznym:
 - osiągnięcie odpowiedniego w danej kulturze wieku (choć nie podkreślają np. otrzymania dowodu osobistego, czyli dokumentu stwierdzającego dorosłość, a jedynie wiek wyrażony w latach),
 - umiejętność podejmowania odpowiedzialnych decyzji, dostosowania się do wymagań stawianych dorosłym osobom przez społeczeństwo.

Analiza wywiadów pokazuje, że ogólna charakterystyka kobiecości pojawia się w zestawieniu z pojęciem męskości (często jako przeciwwagi). Trudno więc analizować je osobno. Badane zwracały uwagę na cechy i zachowania oraz wygląd obu płci.

Tabela 1. Charakterystyka kobiecości według badanych

	Kobieta	Mężczyzna
Cechy i zachowania	Miła, koleżeńska, czuła, troskliwa, opiekuńcza, sympatyczna	
	Słabość	
	Słabsza od mężczyzny: „Kobiety nie mają tyle siły co faceci” – Katarzyna 23	„Mężczyźni są słabsi, bo kobiety później umierają” – Anna 50
	Wrażliwość	
	Wrażliwa: „kobiety częściej są wrażliwe niż chłopcy” – Ewelina 27	„Niektórzy płaczą chłopcy bardzo” – Anna 50 „Ale mężczyźni w starszym wieku też potrafią płakać, ja to obserwuję u siebie w rodzinie. Gdzie wcześniej się tego wstydził” – Katarzyna 29
	Waleczność: „Kobiety dzisiaj, wydaje mi się, z tego co obserwuję, mają znacznie trudniejsze charaktery. Są takie bardziej przebojowe” – Ewelina 27	
Wygląd	Zadbana, elegancka, czysta, ładnie ubrana: „Nikt nie zwraca uwagi na brzydko ubrane” – Ewelina 27, „kobiety kiedyś inaczej się ubierały” – Katarzyna 29, „Elegancko, Kasia, szpileczki. Tak, moja mama zawsze na szpilkach” – Anna 50	Czysty: „Każdy musi być czysty. Chłop też” – Katarzyna 23

Źródło: Badania własne.

Badane przedstawiają kobiecość najczęściej w zestawieniu z męskością (zob. tab. 1), często przeciwstawiając lub porównując cechy uznawane za charakterystyczne dla kobiet. Kobieta jest przede wszystkim miła, koleżeńska, czuła, troskliwa, opiekuńcza, sympatyczna. Dwie cechy pojawiają się pierwotnie jako uznawane za kobiece (wrażliwość i słabość), ale jednocześnie przedstawiane są jako występujące także u mężczyzn, jednak w mniejszym natężeniu. Jediną cechą, która jako dosyć nietypowo i niestereotypowo została przedstawiona to „waleczność”. Badane przypisują ją kobietom i zauważają związek między obecnym zachowaniem walecznych kobiet, a współczesną emancypacją. Co ciekawe, waleczność pojawia się również wśród cech kobiet „prawdziwych” czy też „idealnych”, czego analiza została przedstawiona poniżej (tab. 2). Oprócz cech charakteru rozpatrywany jest też wygląd. Tym razem jedynym elementem kobiecego wyglądu porównywanym do cech mężczyzny jest podstawowe dbanie o siebie – uznawane jest to przez badane jako atrybut, który powinien obowiązywać obie płci. Co cie-

kawe, wygląd potraktowany został bardzo powierzchownie i nie uwzględnia charakterystycznego dymorfizmu płciowego człowieka (różnic w budowie ciała kobiety i mężczyzny).

Tabela 2. Ideał kobiecości i męskości według badanych

	Idealna kobieta	Idealny mężczyzna
Cechy i zachowania składające się na tzw. dobry charakter	Uprzejmość, dobroć	
	„wrażliwa i miła w stosunku do rodziny i do swojego ewentualnego partnera” – Ewelina 27	„ale przede wszystkim on sam, żeby zaakceptował. Żeby zaakceptował nas jako nas (...) jak nie widzi w nas niepełnosprawnych, to my też tego w sobie nie widzimy. Ważne, żebyśmy czuły się przy nim wyjątkowo, tak, jakby naszych przeszkód nie było” – Marta 27
	Szacunek, akceptacja	
	„jak taka kobieta ma męża, to trzeba szanować” – Irena 60	„Musi szanować” – Anna 49 „Szukamy takich partnerów, którzy nas będą lubić nie tylko za to, kim jesteśmy, ale co mamy w środku” – Marta 27
	Zgodność, kultura osobista	
	„żeby miała kolegów i nie przezywać nikogo” – Barbara 47	„nie awanturować się” – Aneta 24 „i też nie przeklinać” – Justyna 27
	Zaradna, waleczna (lub przynajmniej czasem waleczna) „Musi być pół na pół – musi być miła, ale też mieć charakter, czasami pokazać pazury (...) czyli mówię – to jest przede wszystkim waleczność i niezłomny charakter” – Marta 27	Troskliwy, opiekuńczy: „ma mnie chronić. Ma przede wszystkim się o kobietę troszczyć” – Marta 27
Sprawność		
	Powinien być sprawny Dla kilku badanych jest to ważna cecha ewentualnego partnera: „Ja to bym wołała pełnosprawny” – Anna 49	
Wygląd	„Budowa” – Anna 49 Wysoki „musi być wysoki” – Katarzyna 23 Nie może być zbyt przystojny: „żeby się nie oglądał za innymi” – Ewelina 27, „Ale nie za atrakcyjny (...), bo się wtedy inne za nim oglądają. A my mamy mieć pewność” – Marta 27, „Tak, że on kocha tylko swoją partnerkę i że tylko się trzyma jednej partnerki, a nie... ogląda na inne” – Aneta 24	

Źródło: Badania własne.

Idealna kobieta i idealny mężczyzna mają łącznie podobne cechy charakteru, które można by opisać mianem bycia „dobrym człowiekiem” (miły, kulturalny, uprzejmy, akceptujący i szanujący drugą osobę w związku). Dodatkowo idealna kobieta powinna być „waleczna”, a idealny mężczyzna „troskliwy i opiekuńczy”. Cechy te stereotypowo przypisywane są odmiennym płciom, dlatego – według badanych – powinny występować w umiarkowanym stopniu. Badane uznają, że kobieta zatracą swoją kobiecość będąc nastawiona zbyt bojowo. Generalnie wyobrażenie dotyczące idealnej kobiety i idealnego mężczyzny w porównaniu do typowej kobiety i typowego mężczyzny ujawnia pewien charakterystyczny element, a mianowicie uznanie wcześniej wymienionych cech kobiety za pożądane u idealnego mężczyzny (troskliwy, opiekuńczy). W przedstawianiu wizerunku idealnego mężczyzny również pojawia się element wyglądu (zwykle stereotypowo przypisywany kobiecie, choć badane nie uwzględniają wyglądu kobiety w wizerunku idealnej przedstawicielki tej płci). Badane wymieniają jednak pożądane cechy idealnego mężczyzny, choć jednocześnie uznają, że mężczyzna nie może być „zbyt przystojny”, żeby jego partnerka nie czuła zagrożenia ze strony innych kobiet.

Badane nie tylko przedstawiają kobiety, zestawiając je i porównując do mężczyzn, ale też ukazują wzajemne uzupełnianie się obu płci. Dodatkowo spostrzegają dwa podstawowe modele związku kobiety z mężczyzną: tradycyjny i nowoczesny. Tradycyjne małżeństwa/związki charakteryzowane są w wypowiedziach:

Ona idzie do pracy – moja siostra, a mi mówi: całe mieszkanie musisz posprzątać. I ona sama też – jeszcze dzieciaka ma i jeszcze sprząta. Wszystko robi kobieta (Irena 60).

Ja pomagam bratowej. Mój brat to nie (Barbara 47).

Tradycyjny model małżeństwa pojawia się jako pierwszy. Jest sumowany krótko: kobieta jest obciążona obowiązkami domowymi na rzecz rodziny, mężczyzna jej w nich nie pomaga, tylko reprezentuje rodzinę poza domem, pracuje i dba o byt materialny.

Jednak znacznie bardziej rozbudowane narracje dotyczą małżeństwa nowoczesnego:

Na przykładzie mojego brata. Mój brat mieszka ze swoją partnerką i u nich to jest podział taki, że ona się zajmuje sprawami kuchennymi, a on sprząta cały dom (Ewelina 27).

Mam przykład swojego brata, który też bardzo pomaga swojej żonie. Zaskoczył nas wszystkich, bo – mówiąc wprost – był bardzo leniwy i nie chciał nikomu pomagać, a odkąd się ożenił to tak. Co dzień obowiązki względem dziadziusia. A bratowa kończy szkołę w tym momencie i brat przejął tak jakby jej wszystkie obowiązki (Katarzyna 29).

Mam koleżankę. Ona chodzi do pracy i też ma chłopaka i ma dzieciaka. I jak ona urodziła dzieciaka, to jej chłopak – mąż przy dzieciaku siedzi, a ona do roboty poszła (Irena 60).

Można się rolami zamienić. Znaczy, że partnerzy mogą się opiekować dziećmi i prowadzić dom – bo są tacy mężczyźni, a partnerki mogą iść do pracy i być świetnymi mamami przy okazji (Ewelina 27)

Charakterystyczne w wypowiedziach jest to, że właściwie wszystkie dotyczą konkretnych, znanych badanym przypadków. Małżeństwa rodziców (nielicznie opisywane) dotyczą głównie tradycyjnych związków małżeńskich, natomiast małżeństwa/związki braci/siostr oraz koleżanek/kolegów obrazują raczej model nowoczesny.

Z kolei wybór konkretnego scenariusza dla własnego ewentualnego małżeństwa nie jest również jednoznaczny. Wśród badanych znalazły się kobiety, które chętnie realizowałyby model partnerski oraz takie, które wołałyby model tradycyjny:

Ja bym wołała podzielić się z mężem. Ja bym gotowała i na spółę (Justyna 29)

Ja to bym tak robiła, że ja, a później on to by robił. Na zmianę (Katarzyna 23)

Ja bym w domu gotowała i sprzątała. I on by przyszedł z pracy i obiad już na stole (Irena 60)

Tego by było za dużo, żeby miał mąż i pracować, i wszystko w domu (Ewelina 27)

Ja to bym w domu, a on na gospodarstwie. My mamy gospodarstwo [...] I tak ja w domu sama sprzątam cały dom, to jak z mężem to też by tak było, a on na gospodarstwie. Odkurzam, sprzątam, prasuję (Ewa 21)

Wybór tradycyjnego modelu zwykle jest uzasadniany potrzebami lub okolicznościami (np. praca na gospodarstwie, która wymaga siły fizycznej, praca męża poza domem, podczas gdy żona zajmowałaby się domem). Jedynie Irena wydaje się po prostu przyjmować model tradycyjny bez zastrzeżeń jako odpowiedni dla niej. Możliwe, że wyjaśnieniem dla takiego postrzegania przez nią sytuacji jest jej wiek – jest ona najstarszą rozmówczynią, prawdopodobnie mocno zakorzenioną w tradycyjnym postrzeganiu małżeństwa i rodziny.

Wszystkie badane uznają również za oczywiste, że małżeństwo rozumiane jest jako związek kobiety i mężczyzny (badane wykluczają związki jednopłciowe). Takie poglądy z pewnością można uzasadnić dostępnością właściwie jednego wzorca w naszej kulturze oraz dosyć mocno zakorzenionym odrzucaniem homoseksualizmu.

Zakończenie

W prezentowanych badaniach analizie poddano percepcję kobiecości z perspektywy kobiet z niepełnosprawnością intelektualną włączonych w ruch self-advokatury. Wyniki pozwoliły na udzielenie odpowiedzi na założone problemy

badawcze: (1) jak kobiety z niepełnosprawnością intelektualną postrzegają swoją kobiecość? oraz (2) w jakich kontekstach rozpatrują własne bycie kobietą?

Tabela 3. Sankcjonowanie kategorii „kobiecość” poprzez porównania

PORÓWNANIA	Kobieta a dziewczynka:	– etap edukacyjny – różnice fizyczne i fizjologiczne – aspekt prawny – dojrzałość zachowań
	Kobieta a mężczyzna: – typowi – idealni	– cechy i zachowania – wygląd

Źródło: Badania własne.

Zebrany materiał badawczy wskazuje, iż kobiecość rozpatrywana jest w kontekście wypełnianych ról społecznych (przede wszystkim roli partnerki/żony mężczyzny), cech zewnętrznych (dotyczących budowy fizycznej, ale też elegancji, dbania o higienę i wygląd) i wewnętrznych (np. uprzejmość, wrażliwość, kultura osobista, waleczność) oraz zestawiana z męskością, jako drugim biegunem płciowości. Postrzeganie kobiecości jest wyraźnie inspirowane doświadczeniami własnymi oraz wzorcami występującymi w najbliższym otoczeniu. We wzorcach tych wyróżnić można dwa modele funkcjonowania kobiet w związkach: tradycyjny (w którym rola kobiety rozpatrywana jest w kontekście dbania o dom, a mężczyzny – utrzymania i reprezentowania rodziny) i nowoczesny (oparty na demokratycznym podziale ról), przy czym większość badanych skłania się ku akceptacji modelu drugiego. Sądzymy, że wyniki wskazujące na dużą świadomość badanych kobiet z niepełnosprawnością intelektualną można tłumaczyć przynależnością do grupy self-adwokatów, w której samoświadomość uczestniczek jest intencjonalnie rozbudowywana. Założyć można, że self-adwokatura może sprzyjać rozwojowi ważnych umiejętności społecznych i komunikacyjnych, zrozumieniu swoich ograniczeń i możliwości, potrzeb oraz świadomości własnych praw i obowiązków [Ćwirynkała, Borowska-Beszta, Bartnikowska 2016]. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną, które zostają self-adwokatami uczą się niezależności, odpowiedzialnego podejmowania decyzji, walki o swoje prawa i odpowiedzialności za swoje życie [Goodley 1997; Preston 1998; Garcia-Iriarte, Kramer, Kramer, Hammel 2009; Podgórska-Jachnik, Tłoczkowska 2009; Beart et al. 2004; Gilmartin, Slevin 2009; Roberts et al. 2014; Wamsley 2014].

Bibliografia

- Assarroudi A., Heydari A. (2016), *Phenomenography: A Missed Method in Medical Research*, „Acta Facultatis Medicae Naissensis”, vol. 33(3), s. 217–225.
- Barbour R. (2011), *Badania fokusowe*, PWN, Warszawa.
- Barnard A., Spencer J. (1996), *Encyclopedia of social and cultural anthropology*, Routledge, London, New York.
- Bartnikowska U. (2004), *Małżeństwa mieszane (osoba z uszkodzonym słuchem osoba słysząca)*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Bartnikowska U., Chyla A., Ćwirynkało K. (2013), *Niepełnosprawność a macierzyństwo - możliwości i bariery. Studium fenomenograficzne samotnych matek z niepełnosprawnością intelektualną*, „Studia nad Rodziną”, nr 17(33), s. 28–52.
- Bartnikowska U., Ćwirynkało K., Chyla A. (2014), *Kobiety z niepełnosprawnością intelektualną w roli matki – perspektywa zagrożeń*, „Niepełnosprawność. Dyskursy pedagogiki specjalnej”, nr 13, s. 40–53.
- Beart S., Hardy G., Buchan L. (2004), *Changing selves: a grounded theory approach of belonging to a self-advocacy group for people with intellectual disabilities*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities”, vol. 17(2), s. 91–100.
- Bernert D.J. (2011), *Sexuality and disability in the lives of women with intellectual disabilities*, „Sexuality and Disability” no. 29, s. 129–141.
- Booth T., Booth W. (2005), *Parents with learning difficulties in the child protection system. Experiences and perspectives*, „Journal of Intellectual Disabilities”, vol. 9(2), s. 109–129.
- Borowska-Beszta B. (2015), *Females in cultural encryption: a review of eight Polish discourses on females with disabilities*, „International Research Journal for Quality in Education”, vol. 2(5), s. 1–12.
- Chodkowska M. (1993), *Kobieta niepełnosprawna. Socjopedagogiczne problemy postaw*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Ćwirynkało K., Borowska-Beszta B., Bartnikowska U. (2016) *Masculinity and Intellectual Disability: A Review of Theoretical Concepts and Research*, „International Journal of Psycho-Educational Sciences”, no. 2, s. 36–50.
- Flick U. (2010), *Projektowanie badania jakościowego*, PWN, Warszawa.
- Friedman C., Arnold C., Owen A., Sandman L. (2014), *‘Remember Our Voices are Our Tools:’ Sexual Self-advocacy as Defined by People with Intellectual and Developmental Disabilities*, „Sexuality and Disability”, vol. 32(4), s. 515–532.
- Garcia-Iriarte E., Kramer J.C., Kramer J.M., Hammel J. (2009), *‘Who Did What?’: A Participatory Action Research Project to Increase Group Capacity for Advocacy*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities”, no. 22, s. 10–22.
- Gibbs G. (2011), *Analizowanie danych jakościowych*, PWN, Warszawa.
- Gilmartin A., Slevin E. (2009), *Being a member of a self-advocacy group: experiences of intellectually disabled people*, „British Journal of Learning Disabilities”, no. 38, s. 152–159.
- Goodley D. (1997), *Supporting people with learning difficulties in self-advocacy groups and models of disability*, „Health and Social Care in the Community”, vol. 6(6), s. 438–446.
- Grütz M. (2007), *Trzy historie o miłości rehabilitującej. Partnerstwo, małżeństwo i rodzicielstwo w życiu niepełnosprawnych intelektualnie mieszkańców domu pomocy społecznej [w:] Osoba z niepełnosprawnością w systemie rehabilitacji, edukacji i wsparcia społecznego*, Cz. Kosakowski,

- A. Krause, A. Żyta (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Hoppe E., Walczak K., Trzcińska H. (2015), *Postrzeganie własnej i cudzej kobiecości w niepełnosprawności* [w:] *Kobiecość a niepełnosprawność*, W. Janocha, K. Zielińska-Król (red.), KUL, Lublin.
- Husserl E. (1989), *Nastawienie nauk przyrodniczych i humanistycznych. Naturalizm, dualizm i psychologia psychofizyczna* [w:] *Fenomenologia i socjologia*, Z. Krasnodębski (red.), PWN, Warszawa, s. 53–74.
- Kijak R. (2016), *Dorośli z głębszą niepełnosprawnością intelektualną jako partnerzy, małżonkowie, rodzice*, Wyd. Nauk. UP, Kraków.
- Kirenko J. (2015), *Seksualność kobiet z niepełnosprawnością* [w:] *Kobiecość a niepełnosprawność*, W. Janocha, K. Zielińska-Król (red.), KUL, Lublin.
- Kroese B. S., Hussein H., Clifford., Ahmed N. (1999), *Social support networks and psychological well-being of mothers with intellectual disabilities*, „*Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*”, nr 15, s. 324–340.
- Kumaniecka-Wiśniewska A. (2006), *Kim jestem? Tożsamość kobiet upośledzonych umysłowo*, Wydawnictwo Akademickie „ZAK”, Warszawa.
- Mayes, R., Llewellyn, G., McConnell, D. (2006), *Misconception: The experience of pregnancy for women with intellectual disabilities*, „*Scandinavian Journal of Disability Research*”, vol. 8(2–3).
- Morgan D.L. (1996), *Focus Groups*, „*Annual Review of Sociology*”, no. 22, s. 129–152.
- Nowak-Lipińska K. (2002), *Kobiecość, męskość w narracji osób niepełnosprawnych*, [w:] *Pedagogika specjalna szansą na realizację potrzeb osób niepełnosprawnych*, W. Dykcik, Cz. Kosakowski, J. Kuczyńska-Kwapisz (red.), APS, UWM, UAM, Olsztyn, Poznań–Warszawa.
- Paulston R.G. (1993), *Pedagogika porównawcza jako pole nakreślenia konceptualnych map teorii paradygmatów* [w:] *Spory o edukację. Dylematy i kontrowersje we współczesnych pedagogiach*, Z. Kwieciński, L. Witkowski (red.), IBE, Edytor, Warszawa–Toruń, s. 25–50.
- Podgórska-Jachnik D., Tłoczkowska D. (2009), *Ruch self-advokatów jako rozwijanie kompetencji w zakresie rzecznictwa własnego osób z niepełnosprawnością intelektualną* [w:] *Problemy rzecznictwa i reprezentacji osób niepełnosprawnych*, D. Podgórska-Jachnik (red.), WSP, Łódź.
- Preston A. (1998), *Developing Self Advocacy Skills in Adults with Learning Difficulties and Challenging Behaviour*, „*British Journal of Learning Disabilities*”, no. 26, s. 27–36.
- Rapley T. (2010), *Analiza konwersacji dyskursu i dokumentów*, PWN, Warszawa.
- Roberts E.L., Ju, S., Zhang D. (2014), *Review of practices that promote self-advocacy for students with disabilities*, „*Journal of Disability Policy Studies*”, vol. 26(4), s. 209–220.
- Wamsley J. (2014), *Telling the History of Self-Advocacy: A Challenge for Inclusive Research*, „*Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*”, no. 27, s. 34–43.
- Zawiślak A. (2000), *Spoleczne funkcjonowanie osób upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w rolach rodzinnych* [w:] *Edukacja prorodzinna*, M. Chymuk, D. Topa (red.), Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.